

સંત મૂળદાસના પદો

લુહાર જ્ઞાતિના કુલભૂષણ તરીકે, ભકત શિરોમણી સંત મહાત્મા તરીકે ઓળખાતા મહાત્મા મૂળદાસનું સ્થાન અન્ય સૌરાષ્ટ્રના સંતો કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ રહ્યું છે. સામાજિક, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ઊભી કરનાર તરીકે મૂળદાસ આજે પણ લોકહૃદયમાં જીવંત છે. વૈચારિક નિર્ભયતા લાવી તેમણે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક જીવનની ફુરુદિઓથી લોકસમુદાયને જાગૃત કર્યા હતા.

એક નાનામાં નાનો માણસ સામાજિક, આર્થિક કૌટુંબિક ભીંસની વચ્ચે ‘મહાત્મા’ કઈ રીતે બને છે તેનું જીવંત ચરિત્ર મૂળદાસનું છે. મૂળદાસનું જીવન ગંગા સમાન પવિત્ર હતું. જેના માધ્યમે પણ પતિત લોકોનો ઉદ્ધાર થયેલો. અદના માનવીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનના પ્રકાશમાં લાવનાર તરીકે, પોતાની વાણીમાં વેદાંતનો સાર સમજાવનાર તરીકે ખૂબ જ સાદું, સરળ અને નિર્દભજીવન જીવનાર તરીકે મૂળદાસ સૌરાષ્ટ્ર સંતપરંપરામાં નિરાળા રહ્યા છે.

મૂળદાસ પંથ સંપ્રદાયો ઊભા કરીને બંધાયા નથી. છતાં પણ તેમનું આગવું વ્યક્તિત્વ ઊભું થઈ શક્યું. તેથી જ કાનજીભાઈ બારોટ તેનાં સંદર્ભે નોંધ તા કહે છે “મૂળદાસજી-શીલદાસજી ગુરુ શિષ્યની જોડેલી અજોડ બની એનો અખંડ વાણી પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતને કચ્છ સીમાઓમાં વહેવા લાગ્યે. નિજિયા ધરમના ધુરંધર આ સંતોની વાણીમાં વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, ભકિત, સદ્કર્મ, સંયમ, સેવા, વિવેક વૈરાગ્યના પ્રવાહોએ હરિજનના હૈયા ભીંજવી દીધા.”૨૩

મૂળદાસની વાણીમાં ભાગવત ધર્મ અને મહામાર્ગનો સમન્વય થયો. તેમની વાણી ગત્યગંગાને પવિત્ર કરી, સાચા વૈષ્ણવોનો જીવનમંત્ર બની રહી.

કાઠિયાવાડમાં ભકિતના માર્ગે મૂળદાસ કેવું અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેના સંદર્ભે મહંત ઓધવદાસ નોંધે છે. “.....અજ્ઞાનને લીધે ધર્મ હીણથી આખો કાઠિયાવાડ (સોરઠદેશ) હાલ હવાલ સ્થિતિમાં હતો તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ધર્મનું નામ પણ નહિ હતું તેવા વખતમાં મહાત્મા મૂળદાસજીનો જન્મ થયો . તેને પૂર્વજન્મનાં સંચિત પ્રતાપે કોઈ મહાત્માનો સંગ થયો કે જેના વડે તેને પ્રભુની ભકિત મળી. ખરું કહીએ તો આખા કાઠિયાવાડમાં ભકિતમાર્ગને સ્થાપિત કરનાર મહાત્મા મૂળદાસજી જ છે.”૨૪

જે સમયમાં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની સ્થિતિ દયનીય હતી, તે સમયમાં આ મહાત્માએ ‘વિશ્વધર્મ’ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરેલ છે. સમાજને ઢોંગી, દંભી સાધુઓથી છોડાવવા પ્રયાસ કરી અધ્યાત્મનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો છે.

મૂળદાસનું જીવન જીવતું જાગતું ધર્મનું, અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ છે. ડગલે ને પગલે અનેક પ્રલોભનોથી બચીને વિરકત સંસારીજીવન જીવનાર આ મહાત્માએ સમાજમાં લોકજાગૃતિ આણી, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ લાવનાર તરીકે મૂળદાસને સૌરાષ્ટ્ર સંતપરંપરામાં ‘મેરુપદે’ સ્થાપ્યા તે યથાર્થ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ-રમાં અખા પછીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા’ પ્રકરણમાં શ્રી સુભાષ દવે કહે છે:

“સોરઠી સંત મૂળદાસ (ઈ.સ.૧૬૬૫-૧૭૭૯) એમનાં મર્મિલા ભજનો માટે પ્રખ્યાત છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ અને કૃષ્ણપ્રેમની ત્રિવેણીનો સંગમ એમના ભજનોમાં મળે છે.” ૨૫

મૂળદાસનું સૌરાષ્ટ્ર સંતપરંપરામાં અમૂલ્ય પ્રદાન છે. મૂળદાસની કૃષ્ણપ્રેમની કવિતામાં જાણે મીરાં અને નરસિંહ ફરી જીવંત થઈ ઉઠયા છે:

“વાલમ ઊભા વાટમાં, મોહન મઈ લેવા

જીવન કંઈ નથી જાણતા, હમણાં ના હોવા”

ગોપીનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. સ્ત્રી હૃદયના નાજુક ભાવને મૂળદાસે સહજ મૂર્તતા આપી છે:

“પીયુડે અમને પરહર્યા, પડી અવગુણની આંટી,

મનમારો સઘળો રોષ રાખે, ઘણા જુગની આંટી.”

ગોપીને કૃષ્ણ પ્રત્યે અપાર ભકિત છે. ભકિતને વશ કૃષ્ણ થાય છે, તે જાણે છે:

“પ્રેમ કરીને પીયુને પ્રસન કરતા,

ભકિત મનમાં ભાવે.”

વ્રજવનિતા ઘેર કૃષ્ણ પધાર્યા છે, તેમની બડભાગીતાને વર્ણવતા મૂળદાસ કહે છે:

“મોટાને મર્મે પધાર્યા હરી, મોયા તેને મર્મે,

બડભાની વ્રજવાસી વિનતા, પદ પામી છે પ્રેમે.”

ભક્તહૃદયમાં ઊર્મિકો મૂળદાસની ભકિત કવિતામાં પૂરેપૂરા પ્રગટ થઈ શક્યા છે. પ્રભુને પામીને ગોપી ન્હાલ થઈ છે. કૃષ્ણ મુખ નિરખતા દેહનું ભાન ભૂલી છે. ભાવસભર વાણીમાં મૂળદાસ કહે છે:

“વાલાજીને નિરખી મારા નેણં ઠરે છે,

પ્રાણજીવન શ્રી પુરુષોત્તમ, જોઈ મન મોદ ભરે છે”

કૃષ્ણ-ગોપીના પ્રેમ સંદર્ભે મૂળદાસ વિપ્રલંભ શૃંગારને પણ વર્ણવ્યો છે:

“વાલોજી સુવાગી, મારી રોજલડી ભોગી,

મંદિરીએ પધાર્યા, વાલો પ્રેમ સંજોગી

કુછ ફળ ગ્રહીને મધુરસી પીધો,

ઉર ઉસંગપર સુથ સજ્યાએ લીધો.”

સૂક્ષ્મ પ્રેમની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

કૃષ્ણ સંગે રાસ રમ્યાના આનંદને પ્રકટ કરતી ગોપી કહે છે.

“આજુની રજની બાઈ મેં જાતાં ન જાણી

વાલા સંગે રમતાં, રજની વિહાણી.”

સ્ત્રી હૃદયના મનોભાવોને સુંદર રીતે મૂળદાસે વર્ણવ્યા છે. જેમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમભક્તિથી યોગ ચડિયાતો નથી, તે વસ્તુનો અનુભવ કર્યા બાદ મૂળદાસ વર્ણવે છે:

“પ્રેમ પ્રીત કી તો બાત હૈ ન્યારી

હમ જાનત કે જાનત મોહન

પ્રેમ ભક્તિથી જોગ ભલો નહિ

ન ચળે નિતિ એહી અમારી,

વેદ કી રુષા રસિકની રામા,

નિત્ય પ્રત્ય વિલસે કુંજ વિહારી”

મૂળદાસે પોતાની પદકવિતામાં ભક્તિનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો છે:

“હરિ જયુકી ભક્તિ ભાગ્યસેં પાવે,

તન મન લઈ નિજ ચિત લગાવે.

ક્રિયા કરે તબ ભક્તિ દેવે,

વાર વાર હરી ના વિસરાવે

મૂળદાસ કહે મન ભગવતકું

ભાગ્યે બડો જબ એસેં બની આવે.”

મૂળદાસની કવિતામાં કૃષ્ણ અને રામ એક જ છે:

“તું લેને જુગમાં લાવ રે, જોબન નો કટકો,

હૃદય ભજો શ્રી રામ રે, ક્ષણભંગુર દેહ ખટકો.”

કૃષ્ણને પામી ગોપી અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ છે. તે આનંદની અભિવ્યક્તિ સુંદર રીતે પ્રકટી છે:

“મેં તો લીધો જગમાં લાવ રે જુગજીવન જાણ્યા,

નટવર નાગર નંદ રે, મર્માળો માણ્યા.

એવો રસિયો રૂપ નિધાન રે, પીયુ પ્રીત પામી,

મારું એવા તન અખંડ રે, વર અંત જામી.”

મૂળદાસની કવિતામાં ભાવને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજાયેલી છે. તેનું એકાદ ઉદાહરણ જોતાં ખ્યાલ આવશે.

“પ્રીતમ સું પ્રીત બંધાણી, જાણે કોઈ જાણ,

રસીયાના રોમે રોમે, લાગ્યાં વ્રેહનાં બાણ.”

સાહજિકતા મૂળદાસની કવિતાનો મહત્વનો ગુણ છે.

“જગતનો જીવન જાણે, નિશ્ચયે નિજ નામ,

અજંપાનો ઝાપ જપે, સુખનો સુધામ

પરસે પણ દરસે નહિ, જાણે જુગ જામ

મૂળદાસ કહે માની લેવું, સમસ્યામાં શામ.”

જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં મૂળદાસ વેદ-ઉપનિષદની વાણીને મૌલિક પ્રતિભાના સ્પર્શે કલાત્મક રૂપ આપી શક્યા

છે:

“અનંતરૂપે એક આતમા, ભીન્ન ભીન્ન છે ભાતે

ઘાટ ઘડયા ઘણી ભાતના, જો જો તે જાતે

ઉપનિષદ એમ કહ્યું, દ્ષ્ટાંતે દાખી

મૂળદાસ કહે મૂળ વિચારતાં સચ્ચિદાનંદ સાક્ષી. ”

નિગમને કલ્પવૃક્ષની સુંદર ઉપમા આપીને તેમના મહિમાને મૂળદાસે વધાર્યો છે:

“નિગમ કલ્પવૃક્ષ ચિતળ છાયા,

દ્વારદશ પેઢ પુષ્પ ધન પલ્લવ, ત્રિવિધ તાપ ન વ્યાપ્ત માયા,

અક્ષર પાત્ર સો ઉત્તમ પત્ર, અધ અજ્ઞાન હરનકુ આદિ,

એક એક અક્ષર મહાનિજ મંત્ર.”

વેદ- ઉપનિષદની વાણીને મંત્ર કહી છે. જે પાપોને બાળવા સક્ષમ છે.

મૂળદાસે લોકજાગૃતિનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. ક્યારેક તો એમ પણ જણાય છે કે મૂળદાસની ભકિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્યની ભાવનાને વખાણવી તે તેમના માનવપ્રેમને. મૂળદાસ સાધનાના માર્ગે એકાંગી વલણ દાખવતા ન હતા. વસ્તીમાં રહીને જ ભકિત, જ્ઞાન, યોગની ધૂણીને જલતી રાખતા. જીવન અને અધ્યાત્મ જુદા નથી. તેમનું જીવંત દૃષ્ટાંત તેમણે પૂરું પાડ્યું છે.

સંદર્ભ સૂચિ:-

1. 'સ્વામીશ્રી મૂળદાસજી' લે. કાનજી ભૂટા બારોટ, પ્ર.આ. ૧૯૮૨, પૃ.૩૨
2. 'ભકિતવૈરાગ્યતત્વ' સં.ઓધવજી મહંત, પ્ર.આ.૧૯૦૩, પૃ.૪
3. 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-૨' સાહિત્ય પરિષદ, પ્ર.આ.૧૯૭૬, પૃ.૩૩૭
4. 'ભકિતવૈરાગ્યતત્વ' સં.ઓધવજી મહંત, પ્ર.આ.૧૯૦૩, પૃ.૩૪

*****

ડૉ. દિનેશ કે. ભોયા
એસોસિયેટ પ્રોફેસર
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ
મોતીપુરા
હિંમતનગર